

Förvildade och kvarstående växter vid Torsåkers fäbodar

Även på fäbodarna ville man omge sig med vackra eller användbara växter. Barbro Risberg beskriver vilka vårdträd och prydnadsväxter man ännu kan hitta vid Torsåkers fäbodar i Gästrikland.

TEXT OCH FOTO: BARBRO RISBERG

I Torsåker i sydvästra Gästrikland har det funnits fäbodas så länge som det bedrivits kreatursskötsel. Bruket sträcker sig mycket långt tillbaka i tiden, kanske tusen år eller mera. Fäbodplatserna har oftast varit belägna på samma ställen under lång tid. Fäboddriften upphörde på de flesta vallarna mellan 1890 och 1930. Idag är en del vallar kanske bara en glänta i skogen med några vårdträd och den flora som omisskännligt skvallrar om att här varit en mänsklig bosättning. Andra vallar är för-

vånansvärt intakta med pietetsfullt renoverade byggnader och hävdade gårdstun. I anslutning till några finns fortfarande öppen odlingsmark, på flera ställen brukad i form av viltåkrar för till exempel älg. Oftast är den odlade marken stadd i igenväxning. Jag har besökt 18 vallar med sammanlagt 30 kvarstående stugor och ett större antal lador, ladugårdar och andra ekonomibyggnader.

En starkt bidragande inspirationskälla till denna undersökning är boken "Torsåkers fäbodas" av William Eriksson. Den kom ut 1957 och innehåller en kartläggning av situationen då och en tillbakablick ungefär femtio år bakåt i tiden. Boken behandlar i huvudsak kulturhistoria och arbetet på fäbodarna, men fragment av botaniska notiser finns. Nu har ytterligare femtio år gått och fortfarande är spåren av vad som en gång hände på dessa platser mera påtag-

Rönn är det vanligaste vårdträdet vid Torsåkers fäbodas. Den pampiga rönnen på bilden har en omkrets på 332 cm. Den står vid Walls fäbodas.

This imposing *Sorbus aucuparia* tree is 332 cm in circumference at breast height.

liga än vad jag hade förväntat mig. Denna uppsats behandlar kvarstående, odlade växter och vårdträd. Jag har planer på att beskriva den vilda floran senare.

En annan intressant referenspunkt är den uppsats som Wilhelm Arnell publicerade i Svenska trädgårdsföreningens tidskrift 1902: ”Om allmogeträdgårdar i Gestrikland”. Jag kommer nedan att citera honom i anslutning till flera av de arter som han nämner för att få en jämförelse med den tiden. Hans uttalanden gäller trädgårdar och kyrkogårdar. Materialet till den artikeln hade Arnell fått genom fotvandringar i Gästriklands socknar under sju somrar,

1895–1901. Under den perioden undervisade han vid läroverket i Gävle.

De arter som finns kvar har två egenskaper. Dels är de representativa för vad som en gång planterades vid fåbodstugorna, dels vittnar förekomsterna om arternas förmåga att hålla sig kvar på platsen. Vid presentationen av varje art finns en sifferangivelse inom parentes, exempelvis för rönn (10/18). Den betyder att rönn hittades på 10 av 18 undersökta fåbodvallar.

Vårdträd

Det träd som oftast är kvarstående är **rönn** *Sorbus aucuparia* (10/18). Ibland, som vid Viby fåbod, står de gamla tynande rönnarna inne i växande granskog, ibland finns de på de öppna gårdstunen. Ofta har de en kraftig påväxt av lavar, framför allt skägglavar *Usnea*. Stora rönnar är för övrigt mycket ovanliga i trakten, då betetrycket från älgar under de senaste decennierna varit så starkt att ytterst få plantor kunnat växa upp till träd. Grova rönnar finns vid Tolvens fåbod, Lindesbergs fåbod (166 cm omkrets i brösthöjd), Norrbo fåbod (165 cm) och Walls fåbod (332 cm).

Lönn *Acer platanoides* (4/18) som vårdträd är inte så vanligt. Där den finns har ofta de planterade träden gett upphov till föryngring i närheten, särskilt på hyggen. Det gäller till exempel för platsen för Bagghytte fåbod, där några stora lönnar står på ett hygge. Kanske är de andra generationen efter de lönnar som en gång planterades här. Driften på vallen upphörde 1894. Samma spridning på intelligande hygge finns också från moderträd på Åsmundshytte västra fåbodvall, väster om Krattdammen.

Apel *Malus domestica* (3/18). Äppelträd finns kvarstående på tre ställen. De ger fortfarande frukt.

”Fåbogranar” kallas stora solitära granar som finns på fåbodvallar. Här en bild från Knalbo fåbod med gran, björk och rönn. Träden gynnas av bristen på konkurrens i den öppna miljön och av de ofta goda markförhållandena.

Large solitary *Picea abies* trees are not uncommon at the summer pastures in Torsåker.

Häckspirea och klasespirea bildar stora bestånd på flera fäbodvallar. Här syns klasespirea i närbild.

Spiraea xbillardi sometimes forms large thickets.

Ask *Fraxinus excelsior* (2/18), är anträffad endast vid Lindesbergs och Walls fäbodpar. Ask är annars det vanligaste vårdträdet i byarna i Torsåker. Ofta händer det att ask föryngrar sig i fuktstråk och bäckdalar med utgångspunkt från de planterade träden. Ask kan också förekomma naturaliserad på rikmyrar och i sumpskog. Arnell: ”kanske det vid Gestriklands allmogehem vanligast planterade trädet”.

Balsampoppel *Populus balsamifera* 'Hortensis' (1/18) finns vid Tjärnäs fäbodpar på Tjäderberget. Platsen, som inte har någon kvarvarande bebyggelse, övergavs 1900–1908. Fäboden flyttades hit efter laga skiftet cirka 1840. Tidigare hade den varit belägen vid Edskevallen. Här finns nu ungefär fyrtio stycken, cirka tio meter höga och några decimeter grova träd av balsampoppel. De har förmodligen uppkommit som rotskott efter ett moderträd som varit planterat på platsen. Arnell: ”gammal, odlad och förvildad vid äldre herrgårdar, sällan vid allmogehem, saknas i moderna planteringar”.

Gran *Picea abies* är ett kännetecken för vissa vallar, då i den form som i trakten kallas för ”fäbogran”. Träden kännetecknas av att de växt i gynnsam miljö och ofta utvecklats som solitärer. Under de omständigheterna kan granar bli mycket grova och höga. Några av de grövsta fäbogranarna finns vid Viby (233 cm), Wall (317 cm) och Sörbo (290 cm).

Buskar

Den planterade buske som är överlägset vanligast och längst kvarstående är **syren** *Syringa vulgaris* (8/18). Vid till exempel Åsmundshytte västra fäbodpar finns ett fantastiskt syrensnår, där arten antingen närspritt sig eller så kan det som från början varit en syrenhäck ha växt till mycket i både volym och höjd. Blomningen var

mycket riklig våren 2004. Om syren skriver Arnell: ”Gammal, allmän vid bondgårdar”.

Spireaarter har också god förmåga till närspridning och bildar på det sättet snår. Det handlar om två arter: **häckspirea** *Spiraea salicifolia* (2/18) vid Sörbo och Åsmundshytte västra och **klasespirea** *S. xbillardi* (3/18) vid Mårtsbo, Wall och Tolvsbodarna. Vid Åsmundshytte västra fäbodvall finns ett stort snår av häckspirea i en glänta i skogen, där det inte längre syns några spår av bebyggelse. Om häckspirean skriver Arnell: ”gammal och tämligen allmänt odlad vid allmogehem”.

Svarta vinbär *Ribes nigrum* (4/18) och **trädgårdsvinbär** *R. rubrum* (3/18) har anträffats som kvarstående. Svarta vinbär är anträffade på två fäbodställen som sedan lång tid varit övergivna, nämligen Tjärnäs fäbodpar och Stordalens fäbodpar.

Rosor

Nyponros *Rosa dumalis* (3/18) har säkert spritts som vild. Den finns kvarstående i uppväxande skog på några ställen, till exempel vid Tjärnäs fåbod och Tolvsbodarna.

Hartsros *Rosa villosa* ssp. *mollis* (4/18) är en karaktärsart för äldre bebyggelse, där det inte råder något tvivel om att den varit planterad från början då den står tätt intill husen. Den har på samtliga växtplatser spritt sig så att den finns i mindre bestånd med riklig fruktsättning. Jag har inte kontrollerat alla buskar i blomningstid, men de blommor jag sett har alla varit vita.

Kanelros *Rosa majalis* finns representerad genom **bukettros** *R. majalis* 'Foecundissima' (2/18). Den är liksom huvudarten snårbildande.

Brandliljan är mycket tålig. Den är länge kvarstående och sprider sig lätt, även i andra miljöer som på vägkanter och med trädgårdsutkast.

Lilium bulbiferum can still be found even on long since abandoned shielings.

Vid Walls fåbod är snåret i dag omgivet av stora björkar och beskuggat. Förmodligen är det anledningen till att den inte blommat. Vid Blommens fåbod står buskarna ljusare, i kanten av en större väg, och har blommat flera gånger de senaste åren med skära, fyllda blommor. Arnell skriver om kanelrosen: "Denna arts gamla, dubbelblommiga kulturform, vanligen kallad bukettros, har jag endast sett i Vijs ålderdomliga trädgård och vid Kungsberg i Järbo".

På två vallar finns buskar av **pimpinellros** *Rosa pimpinellifolia* (2/18).

Blommor som rymt från rabatter

Den vanligaste arten är **brandlilja** *Lilium bulbiferum* (11/18). Den har stor förmåga att närsprida sig genom sina groddknoppar. Vid Viby fåbod finns idag cirka 30 plantor. Min vän Nalla Wickström från Wij minns hur det på 1950-talet blommade hundratals brandliljor på vallen. Brandliljan står också kvar på sedan länge övergivna ställen där bara rester av husgrunder kan skönjas. Arnell: "gammal, en af de allmännaste prydnadsväxterna vid allmogehem, vid herrgårdar numera knappast odlad".

Krollilja *Lilium martagon* (2/18) är däremot betydligt mera ovanlig. Den finns i begränsat antal på de närbelägna fåbodarna Wall och Blommens. Krollilja kan annars förekomma förvildad i stort antal vid övergivna bosättningar i trakten. Arnell: "gammal, ganska sparsamt odlad, vid allmogehem sedd vid Böle i Ockelbo, och allmänt odlad i Torsåkers socken".

Trädgårdsstormhatt *Aconitum xstoerkianum* (5/18) nämns av William Eriksson som Torsåkerfåbodarnas egen blomma. Jag har hittat den fem gånger i sådan miljö, på två av dem rikligt förvildad. Arten finns ofta förvildad i närheten av gamla gårdar och torp. Vid Gropbacka, nordväst om Kratte masugn finns ett bestånd som

är några hundra kvadratmeter stort. Det är i närheten av den timrade byggnad som benämns Erik Axel Karlfeldts diktarstuga. I folkmedvetandet var det hit skalden drog sig tillbaka för att dikta när han i sin ungdom tjänstgjorde som informator till brukspatronens barn på Kratten. Miljön här är en rik gran–aspskog med ymniga förekomster av arter som vårårt *Lathyrus vernus* och tvåblad *Listera ovata* och en stabil förekomst av den annars ovanliga orkidén skogsnycklar *Dactylorhiza maculata* ssp. *fuchsii*. Den färgvarietet av trädgårdsstormhatt som finns i Torsåker är intensivt mörkblå, någon annan färg är aldrig påträffad. Dialektalt kallas arten ”Noaks duvor”. Arnell: ”Stormhatta, gammal, en af de allmännaste prydnadsväxterna vid bondgårdar”.

Mästerrot *Peucedanum ostruthium* (3/18) är anträffad vid tre fåbodar. Sammanlagt är elva lokaler kända i trakten, alla i närheten av äldre bebyggelse eller vid husgrunder. Mästerrot är vanlig vid fåbodar i Dalarna och alla lokaler finns i den del av socknen som haft mest kontakt med Husby på andra sidan dalagränsen. Mästerrot anses ha använts som medicin åt kreaturen. Arten kan bilda stora vegetativa bestånd som påminner om kirskålens *Aegopodium podagraria* och står den skuggigt blir det inte mer än så. Där den står ljusexponerat kan den blomma rikligt. Vegetativa bestånd verkar vara mycket långlivade. I Västergötlands flora finns en uppgift om att arten har konstaterats vara kvarstående efter 170 år! Mästerrot kommer ursprungligen från Syd- och Mellaneuropas bergstrakter.

Rödblära *Silene dioica* (2/18) är en ovanlig art i trakten, som för det mesta växer i anslutning till övergivna boplatser. Det kan tyda på att den har en bakgrund som inplanterad en gång i tiden. Vid de båda fåbodstugor där den anträffats är den rikligt förekommande. Det

Mästerroten finns vid de fåbodar och gårdar som ligger närmast gränsen till Dalarna. Den har blad som är karakteristiskt snett uppåtriktade. Här vid **Blommens fåbod (Olas)**.

Peucedanum ostruthium was used for medicinal purposes.

handlar om Vibby fåbod och Jönssons fåbod på Åsmundshytte västra fåbodvall.

Höstaster *Aster novi-belgii* (3/18) har också förmåga att sprida sig i närområdet. Det har den gjort särskilt vid Stordalens fåbodar där den är beståndsbildande. Arnell: ”Nybelgisk aster, gammal, sedd på Gefle kyrkogård och vid Söderfors, enligt uppgift odlad äfven i Ofvansjö”.

Revsuga *Ajuga reptans* (1/18) är anträffad på hävdad gräsmark vid Åsmundshytte västra fåbod. En enda blomma fanns där sommaren 2004. Arten uppges som troligen inkommen med gräsfrö och senare odlad och förvildad.

Hässlekllocka *Campanula latifolia* (1/18). Vid Tolvsbodarna finns ett förvildat bestånd inne i tät lövskog. Hässlekllocka är beståndsbildande som förvildad på några andra ställen i Torsåker,

särskilt vid Gammelstilla bruk. Alla plantor jag sett har haft vita blommor.

Blommor som stannat kvar i rabatterna

Såpejlika *Saponaria officinalis* (3/18) är ett gränsfall. Den kan ta steget utanför rabatten som den gjort vid Lindesbergs fåbod, men då sprider den sig inte långt. Den form som setts är fylld och väldoftande och är den enda som finns förvildad i trakten. Den enkla formen har jag bara sett i odling vid ett äldre hus vid ett enda tillfälle. Arnell: ”gammal, tämligen allmänt odlad vid allmogehem”.

Gul dagilja *Hemerocallis lilioasphodelus* (3/18) är anträffad på fyra ställen. Jag har också sett den kvarstående vid andra äldre bosättningar. Arnell: ”gammal och en av de äldre prydnadsväxterna såväl vid allmogehem som vid äldre trädgårdar”.

Höstrudbeckia *Rudbeckia laciniata* (2/18) finns planterad vid två stugor. Den är ofta odlad vid gamla gårdar och har också anträffats på utkast från trädgårdar.

Renfana *Tanacetum vulgare* (1/18) finns planterad vid en husvägg på Åsmundshytte västra fåbodvall. Därifrån är det långt till närmaste lokal där arten förekommer naturligt. Jag kan inte tolka det på annat sätt än att växten odlats som prydnadsväxt, något som styrks av Arnell. Nalla Wickström har berättat att hon såg renfana första gången vid Orbaden i södra Hälsingland cirka 1950. Växten uppmärksammades då för sin skönhets skull. Numera finns den i stort sett vid varje större väg och på ruderatmarker i området. Arnell: ”gammal, och vid allmogehem ganska vanlig kulturväxt; såsom vild allmän”.

Munkrenfana *T. vulgare* f. *crispum* är anträffad en gång i en rabatt vid en stuga på Åsmundshytte västra fåbodvall. Den ses numera mycket sällan som odlad. Arnell: ”uråldrig och allmänt odlad vid bondgårdar, på många ställen numera förekommande endast såsom förvildad”.

Pärleternell *Anaphalis margaritacea* är anträffad vid ett tillfälle, odlad i samma rabatt som den vanliga renfanan. Den uppges som äldre trädgårdsväxt i bland annat Sörmlands flora. Arnell: ”blott på Gefle kyrkogård”.

Detta är lite av det jag funnit intressant att kommentera. Jag har också undersökt den vilda floran på de fåbodvallar jag besökt. Det är ett ämne som ger upphov till nya frågor samtidigt som andra besvaras. Jag kommer att ägna mer tid åt att försöka få helhetsbilden klar. Visst har mycket förändrats, ändå finns det fortfarande mycket kvar av det som Arnell från sitt perspektiv för hundra år sedan bedömde som gammalt i odling. Det är inte många platser som erbjuder en sådan känsla av länkar till det förgångna.

Citerad litteratur

Arnell, H. W. 1902. Om allmogeträdgårdar i Gestrikland. – Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift, Stockholm.

Eriksson, W. 1957. Torsåkers fåbod. – Torsåkers hembygdsförenings förlag.

ABSTRACT

Risberg, B. 2005. Förvildade och kvarstående växter vid Torsåkers fåbod. [Naturalized and relict vascular plants on old summer farms at Torsåker, east central Sweden.] – Svensk Bot. Tidskr. 99: 259–264. Uppsala. ISSN 0039-646X.

Naturalized and relict vascular plants at the now mostly abandoned summer farms or shielings (fåbod) in Torsåker, Gästrikland, are presented.

Barbro Risberg arbetar som rektor inom Hofors grundskolor. Hon är sedan lång tid tillbaka aktiv i lokalt naturvårdsarbete som ordförande i Naturskyddsföreningen i Hofors–Torsåker. Sedan mitten av 1980-talet har

Barbro tillsammans med sin make Lennart och andra intresserade inventerat Torsåkers socken med syftet att ge ut en sockenflora.

Adress: Hagmarksgatan 44, 813 33 Hofors
E-post: barbro.risberg@hofors.se